

A TÖRTÉNELMI FILM SZÍNEVÁLTOZÁSA

Új múlt, új sötét

HIRSCH TIBOR

A KLASSZIKUS TÖRTÉNELMI FILM MINDIG ÜZENT A MÁNAK, A MA DIVATOS VÁLTOZATA AHISTORIKUS, AZ „ÖRÖK EMBERI TERMÉSZET” JOBBAN ÉRDEKLI A TÁRSADALMI-POLITIKAI KRÍZISEK TANULSÁGAINÁL.

A *Kristálykoponya királysága* az Indiana Jones-sorozat ez idáig utolsó, vegyes fogadtatású öngúnyoló, parodisztikus elemekkel teli darabja, külön vicc-csokorral idézi föl az amerikai ötvenes éveket, a McCarthy-korszakot: felszíni atomrobbantás, kémeket hajkurászó FBI ügynökök, Brando-hasonmásnak öltözött ifjabb Indiana Jones. Ami viszont biztosan nincs a filmben: politikai állásfoglalás. Mondjuk nincs olyasmi, hogy jobb lett volna Eisenhower nélkül, vagy ha a demokráta nyernek 1952-ben. És nincs „áthallás” se: hogy vigyázzunk, hasonló politikai paranoia formálódik ott és akkor a jelenben, azaz a film születésnek 2008-as esztendejében. Mindezek helyett annyi van, hogy Spielberg úgy döntött, jó móka volna ezt az amúgy eszelős, és sokaknak tragikus, az emberiség kipusztulásával zsonglórkodó történelmi kort, néhány bizarr motívum segítségével a mese apropóján játékba hozni.

Így készít – bizonyos alkotói indítatással – amerikai rendező múltban játszódó filmet, amióta mozi a mozi. A többség legalábbis így csinálja. És így készít – általában fiatal – magyar rendező kosztümös darabot manapság. Ma már a többség, régen a kivételek. Konkrétan: van egy meséjük, esetleg üzenetük, aztán sok minden más formai kellék mellett, időkulisszát is álmodnak hozzá. Merthogy az idő ma már lehet kulissza. Az idő, ami történelem.

KOROK ÉS JELENTÉSEK

Mindez azért érdekes, mert a film a történelmet itt Magyarországon (Kelet-Európában?) ennél többre szokta tartani, mondhatni elfogódott tisztelettel

közelít hozzá. A történelem errefelé korábban nem volt holmi háttérfestmény, ami persze szintén lehet pontos és autentikus, de azért mégiscsak olyasmi, amit csak úgy betolnak a mese mögé a díszletmunkások. Ehelyett a történelem errefelé a történelmi mesének oka és ürügye volt. Az alkotó kinézte magának a kort, és bölintett, hogy igen, itt és most újraértelmezendő, a hatalom ellenére vagy éppen szájíze szerint, esetleg kinézte magának a kort és benne az eseményt – mondjuk Jancsó Miklós és Hernádi Gyula a századvégi betyárvilág fölszámolását – és mert az esemény áthallásokat kínált a jelenhez, megörült neki, ezért – és csak ezért – mesét formált hozzá.

Két mai – középkorú és fiatal – rendező filmje ebből a régi iskolából: Török Ferenc *1945*-je, Nemes Jeles László *Napszálltája*. Persze szép és kidolgozott időkulisszák is egyben: a Második Világháború előtti magyar falu közeghangulata pontos, az Első Világháború előtti Budapesttől ugyancsak. De ettől még mindkét film alkotóját előbb érdekelte a történelem, és amikor eldöntötte, mondandója volna róla, akkor nézett csak téma és műfaj után. Nemes Jeles katasztrófa-előérzetet sugárzó történetére, a kritikások – politikai áthallások örökös éhenkórászai – mint dús lakomára csaptak le, egymással is marakodva a legjobb faltokon, vagyis az allegória-értelmezéseken. Török filmjénél két csapatra oszlott ugyanez a múltidéző képsorok mögé kukucskáló csapat: az egyik csak a háború utáni évek leleplező újraértelmezésének képi és dramaturgiai ínycségei között válogatott, a másik – többek közt e sorok írója is – nem nyugodott addig,

amíg nem talált valamit (legalább egy gőzmozdony kéményéből eltörő fekete füstfelhőt), ami allúzió-gyanús motívumként a jelenig gomolyog. Ez volna tehát a klasszikus iskola. Régen szabály, ma fiatalok között kivétel, ha a film történelemmel dolgozik.

Az új idők új kosztümös mozija nyilván olyan filmesek vadászterülete, akiknek erős képességeik vannak arra nézvést, hogyan is kellene tengerentúli mintát követve, elengedni végre, mint rossz reflexet, a történelemhez tapadó üzenetkényszert. Ők a történelmet, nem innen vagy onnan nézik, hanem fölülről, és gátlásmentes gyakorlatiassággal: ha már a film-mesének muszáj valóságos időben játszódniuk, melyik korszakot érdemes, mint alkalmas csomagolóanyagot kiválasztani hozzájuk?

Mint mindennek, persze ennek is vannak hazai előzményei is. Akár olyan korból való is, amikor a történelmet kellett nagyon komolyan venni. És mégis, Sztálin halála után rögtön megszületett Makk Károly *Liliomfija* (1954), amiről igenis el lehet képzelni, ahogy a fiatal rendező óvatosan körbevizslatja a témát, a Szigligeti-darabot, aminek filmre viteléhez engedélyt és lehetőséget kapott, és magában csak annyit mond: ha ez egy gáláns szerelmes történet, akkor jöhet a rokokó, vagy inkább a biedermeier: elvégre leginkább derűs kispolgárok között forgolódnak. Így készülhetett a kedves történethez a hozzá leginkább illő korszak, miközben a történelemértelmezés akkor kötelező parancsát a rendező letudta azzal, hogy a mese Gyuri pincérje egyetlenegyszer, minden osztályharcos indulat nélkül, mégiscsak kimondja a forradalmi Pilvax kávéház nevét. Makknak tehát, hatvan évvel a mai trendek előtt, volt mersze, és játékos kedve elfogódottság nélkül szépséges göngyölegként használni a történelmet. Műfajt és kort összepasszított: vígjátékhoz Csokonai virágénekekkel dekorált kora illik.

TÖRTÉNELEM-UNDOR

Ma ez már trend és nem kivétel. De csak, ami a szemléletet illeti. A műfaj teljesen más. A kosztümös mozi kortárs művelői, meglehetősen először körbefogdossák a huszadik század színes háttérdrapériáit (úgyis, mint történelmet), hogy akkor mit is lehetne kezd-

ni velük? Nézegetik őket, és levonják a következtetést: külön üzenetet nem ér meg egyik sem. (Ez az akkor, amit Török és Nemes-Jeles talán másképp gondol.) A kulissza-nyomatok viszont így, együtt, a *múltbéliség* általános ideáját hordozzák, és ebben a minőségükben, mégiscsak kínálják a magyar történelmi mozi legfőbb, félévszázados szolgáltatását, az „áthallást”. Csakhogy mit lehet itt még áthallani? Egyetlen hangot. A történelmi háttérnek, posztmodern filmcsinálók kezében ugyanis egy közös üzenete van: a múlt undorító. És a mai békeidős jelen sem lehet nagyon más, ha egyszer a múltból következnek.

Persze, lehet, hogy mindez fordítva történik. Először van az alkotói sejtés: a világ példátlanul mocskos. Utána az alkotói következtetés: mindezt különösen alkalmas megmutatni olyan történelmi múlt időben, amikor az érdekek világosak, az önzés magától értetődő, a halál könnyen jön, vagyis amikor a rémmesék szociál-darwinista alapja tisztán fényeskedik.

Szász János például legutóbbi filmjében a húszas éveket találta meg kézre eső *bűnidőként*. Igaza van, több híres följegyzett gyilkosság

Szász Attila:
Apró mesék
(Szabó Kimmel
Tamás és Egyed
Attila)

évtizede ez – de hát melyik nem az? Megelőzik az élet értékét devalváló történelmi tragédiák, fehérterror, vörös terror, háború – de hát melyik évtizedet nem előzik? És a *Hentes, a kurva és a félszemű*-ben (2017) tényleg csak annyi a jelenről szóló üzenet, hogy a múlt idő jobban kihozza a mindenkori emberi nyomorúság ízét-zamatát.

A feldarabolt Kodelka hentes rémmeséje általában fanyalgó kritikát kapott, amivel, ha képi és dramaturgiai részlethibákra vonatkozik, egyet kell értenünk. Az viszont gyanús, amikor a legtöbb ítézés ezek előtt mégiscsak a fő kérdést kerülgeti. Hogy tudni illik, van-e itt jelentősége a történelmi háttérnek? A kritikusban ilyenkor régi reflexek dolgoznak, azaz kínlódva keresi az áthallás-gyanús motívumokat. A gyilkos Léderer korábban csendőr volt? De elcsapott csendőr? Jelent ez valamit? Ki nem bontott régi kapcsolata az áldozattal, Kodelkéval meddig visz vissza az időben? Háborús, vagy háború előtti időkig? Ez most a különítményes-korszak vége? A gyilkosság ideje éppen a Bethlen-konzolidáció elejére esik – e véres történet valóságosan és jelképesen lezárna valamit?

És itt jöhet az „áthallás” kétségbeesett keresése is: hátha van valami, ami éppen ma zárul le ugyanígy, véresen és jelképesen? Mi, elemzésben, értelmezésben utazók, akik kosztümös mozi kezünkbe kapva, nem tudunk szabadulni a félévszázados rutintól, itt csalódunk a legnagyobbat, de nem biztos, hogy jogosan. Igen, a történelmi kapaszkodók bizonytalanok, az „áthallás” pedig, hiába fülelünk lelkesen, alig hallható. Nehéz elfogadni, hogy ennyi mára egy magyar történelmi filmtől elég lehet.

Pedig Szász János másokhoz képest előnyben van. Talán ő kísérletezett kortárs magyar rendezők közül a legtöbbet azzal, hogy a kosztümös korokat, mint szervesen illeszkedő háttérket válogasson a maga meséihez – az időkulissza halomból. Ez természetesen akkor is érvényes, ha múltban játszódó irodalmi alkotást adaptált. És ha van üzenet, az nála is arra tart, hogy az emberi nyomorúság és aljasság örök. Ilyen üzenethez a történelem minden Szász kiválasztotta százada-évtizede passzol, benne *Woyczek* (1994) és *Wittman fiúk* (1994), *Ópium* (2007) és *A nagy füzet* (2013). Századvégtől Vészkorszakig. Maga a történe-

SKUTA VILMOS FELVÉTELE

lem viszont – a politizáló magyar film legfőbb hagyományával ellentétben – Szász Jánosnál már nem üzen semmit. Mondhatni, unalmas és egyhangú, ha egyszer bármely huszadik századi szilánkját kiválasztva, bűnt és szenvedélyt bele lehet csomagolni. Ha pedig csak erre való, akkor ezáltal tud megszületni a magyar film populáris műfajként kínált specialitása, melyhez hasonlót régen elképzelni sem tudtunk: a *történelmi thriller*. Lehet, hogy Szász nem jutott vele a csúcra, de a bizarr szubzsáner hazai, immár negyedszázados alapításánál mégiscsak ő bábáskodott.

MŰFAJ-GRUNDOLÓK ÉS HATÁRESETEIK

A történelmi-politikai üzenet kényszer legyűrése persze azoknak megy igazán könnyen, akik elég fiatalok ahhoz, hogy e rossz reflexek nélkül születtek, illetve egy másik generációs reflexbe születtek bele. Szász Atillának bár filmes múltja több évtizedes, televíziós rendezőként csak néhány esztendeje, nagyjátékfilm alkotójaként pedig csak idén, az *Apró mesékkel* debütált.

Az *Apró mesék* (2019) a történelmi időkulissza gátlásmentes használatának iskolapéldája. A film e tekintetben több mint jó: tökéletes. A rendezőnek és forgatókönyvíró társának, Köbli Norbertnek vagy megakadt a szeme először egy huszadik századi rövidke korszakon, és aztán jött a műfaj, vagy megakadt a szeme a véres thrillerbe oltott film noir zsánerén, és aztán jött a korszak, hogy kihozza az előbbi ízet-zamatát. Valószínűbb az utóbbi, hiszen, akár csak idősebb névrokona, ennél a műfajmixnél már első tévéfilmjeivel megállapodott, miközben filmről-filmre válogat az időkulissza-drapériák között.

Időkulisszák közt válogatva, az alkotók talán bizony itt is végigmentek a szokásos ellenőrző kérdéseken. Mikor olcsó az emberélet? Például Budapest ostroma után, ahogy a romokat takarítják, ahogy az új rend berendezkedik, ahogy fölállnak az igazoló bizottságok. „Koalíciós idők”: megint egy „őszinte” kor, ha amúgy hazug is, ha egyszer, a vér, a bosszú, a túlélés, a leplezetlen érdekek kora. Vagyis thriller-kor, noir-kor. A történet szerint a leszerelt frontharcos, apróhirdetésekre válaszolva kitalált katonatársairól hoz álhíreket, és cserébe megpumpolja a hálás hozzátartozó-

kat. Így keveredik szerelembe a szép erdésznével, és így fut bele a váratlanul hazatérő férj, a véres kezű háborús bűnös és eszelős asszonyverő karjaiba.

Ezúttal is tanulságos, ha a filmen túl, a kritikus régi önmagát figyeli. Ahogy még mindig nem bír nézni egy bő hetven évvel ezelőtt játszódó filmet történelemértelmező jelek és célzások keresése nélkül. Az *Apró mesék* egyik első epizódja: volt bajtársak, rendőrök, tisztok – a régi és az új rend haszonélvezői, a koalíciós berendezkedés törekényegyensúlyú hónapjaiban már-már agyonvernék hőszünet, szélhámossága miatti spontán felháborodásukban. Fülelünk: van-e itt jelzés? Ma még a hatalom emberei, holnap esetleg ők is rács mögött, kitelepítve, internáló táborban... Máshol nyilast, háborús bűnöst akasztanak nyilvánosan. A tömeg ellenszenves igyekezettel fejezi ki utálatát az elítélt iránt. Irónia volna? Már is okoskodunk: hová pozicionálja magát a történet mesélője? Mintha a lágerből hazatérő, fiát elvesztő áldozat iránt sajnálatot mutatna, az új közigazgatás szárnalmas képviselője, vagy a hiéna tekintetű orosz faluparancsnok iránt megvetést. Vagy a kódok még rafináltabbak volnának? Aztán lassan ráérünk: ez itt egy időkulissza. Egy új, kosztümös moziban utazó filmes nemzedék friss találmánya, de legalábbis primőr importcikke. Igen, van, amit túlrajzoltak rajta, ahogy jó díszletképe-

ken néha szokás. És igen, nem bírjuk szusszal, az alkotói szimpátiák és szimpátia-megvonások gazdag dinamikájának követését, de nem is kell, elég, ha egybegyűrjük a sok kegyetlen, gyűlölködő, avagy csak fásult és sunyi tekintetet, magyar zsarutól orosz bakáig, dühös paraszttól, gyáva polgárig: ilyen az ember, noir-történetbe való lény, a noir pedig, e recept szerint, történelembe csomagolva az igazi.

Szász Attila éppen így használt már televíziós célra korábbi és későbbi korszak-drapériát is: *A Félvilág* meséje az első világháború előestéjén játszódik. Vagyis a magyar film egyik „áthalásokért kiáltó” korszakáról van szó, mely ország-világ sorsát fordító, véres eseményeket előz meg. *A Félvilág* esetében az író és rendező erre – illetve ennek provokatív visszatartására az ő filmjükben – talán rá is játszik. Hiszen akkor, ott a valóságban is így volt! 1914 januárja: még néhány hónap, és onnantól kezdve tízmilliók halnak meg, végül az ország harmadára zsugorodik. Ilyenkor még a konflislovak patáinak is baljós történelem-magyarító kódokat kellene kopogni az Andrásy út kockakövein. Ehelyett mi tartja lázban a bűnös Budapestet? Megölt egy kitarított luxusprostituáltat a házvezetőnője.

A tévéfilm a történelem mindig érvényes noir-csomagolásához, külön díszítményként, mintha ezt az ellentmondást is mellékelné. Megölték a híres-hírhedt Málnás Elzát, ezzel indul a tör-

Szász János:
A hentes, a kurva és félszemű
(Nagy Zsolt és Hegedűs D. Géza)

ténet, aztán visszamegyünk az időben, és a megismerjük az irigység, szerelem és szerelemfélést sötét-romantikus történetét, a gyilkosság pillanatáig, mindent látva és megértve egy ártatlan, vagy csak másoknál lassabban romlottá váló cselédlány szemével. De közben, ahogy az *Apró mesék*ben is, régi módon jeleket keresünk, és hitetlenkedünk, hogy nincsenek. Azzal a különbséggel, hogy hitetlenkedésünk már nem csak a filmre, de a film mutatott emberi panoptikumra is vonatkozik: hogy a sok egymásra acsarkodó figura milyen tüntetően éli a maga békeidős életét. Üzletelnek és szerelmeskednek, miközben talán éppen most levelezik le valahol Ferenc Ferdinánd szarajevói látogatását. Tudatlan világ, ami nem is értelmez jelzéseket, pedig hasznára volna, és nem is ad jelzéseket a nézőnek, pedig akkor szólhatna a film a történelemtől. Nem akar arról szólni. Helyette azt a bizonyos szociáldarwinista alapot idézi meg, ahogy az emberek – kitartott és kitartó, szerető és cseléd, madám és házvezetőnő – mind érdeket érvényesítenek, durván és fájdalmasan, a néző pedig érzi, mindez időn kívüli, örökkévaló, ismétlődik minden korban, tehát a jelenben is, de ettől még lehet pompás időkulissza, ahogy más időkulisszák, más Köbli-forgatókönyvek, más fiatal rendezők történeteiben.

Egy közülük, úgyis, mint különös 56-os emlékfilm, a Fazakas Péter rendezte *Szabadság – Különjárat*. Már maga témaválasztó gesztus is kivételes. A hatvanadik évfordulóra magától értetődően „értelmezős-áthallós” történeteket várnak a Forradalom eseményeiről, esetleg utóéletéről. A *Szabadság – Különjárat*, három fiatal nagyon privát története, viszont ötvenhat nyarán játszódik. A történet már csak azért sem szól a Forradalomról (tehát megint csak nem szól a történelemtől), mert hogy a vélt hiányáról szól. A bokszoló és kulákszarmazású barátja, barátjának menyasszonya nyilván azért térítik el a Szombathely-Zalaegerszeg repülőjáratot, mert úgy gondolják: itt soha nem lesz forradalom. Alig három hónappal az események előtt vetik bele magukat saját privát sorsukba, azaz még közelebb a nagy véres – és kollektív – pillanathoz, mint amennyivel Mágna Elza ugyancsak civil sorsának bejeljesedése előzte meg az ő korának

véres és közösségi pillanatát, az első világégést. Mintha bizony így kellene dolgozni a kisember időkulisszáival: provokatív módon odahelyezni őket éppen a fontos történelmi pillanat elé, jelezve, hogy akár egybe is eshetnének azzal, de aztán mégsem. És itt is fontos, hogy a noir hangulat érdekében legyenek bűnök és titkok, legyen önzés, besározódni is képes szerelem és barátság, de főleg senki se legyen politikai-történelmi üzenetek közvetítője. A filmben szabadságot áhító fegyveresek ávóssal csapnak össze, de a szabadságot áhítók ettől még nem szabadságharcosok, az ávós nem hitű kommunista. Egyáltalán: a hittel, eszmei elkötelezettséggel cselekvő filmhős, és az időkulissza elé álmodott noir/thriller, ez a viszonylag új magyar filmes hungaricum, kizárják egymást.

Ahol eszmeileg elkötelezett hős van, ott – akármilyen mélyre rejtve – üzenet is van. Kárhoztatás vagy tiszteletadás, ami az eszmére vonatkozik. Itt viszont, a gépeltérítők, az egymást is bántó, szálnalmas utasok, a rosszkedvű és gyáva hivatalnokok, a rutinból parancsolgató, vagy parancsra váró egyenruhások körében megint csak „az ember sárkányfog vetemény” volna a tökéletesen korszak-független mondanivaló, melyhez ugyanúgy, csupán jó hangulatcsináló történelmi drapéria ötvenhat nyara, ahogy ahhoz a másik történethez jól passzol tizenhárom ösze, tizenégy tele.

Ehhez a speciális filmformához tehát három dolog kell: először is, kell a „noiros” alkotói ellenszenv a múlt iránt, akármikor is játszódjék a történet. Másodsor, kell maga a rosszkedvű mese, de csakis „hitetlen” hősökkel. Harmadszor: kell, hogy az a bizonyos korszak-drapéria tényleg drapéria legyen: gazdag, sűrű szövésű, vagyis hogy a kor a maga tárgyi világával, épített hátterével, de színeivel-fényeivel is mutassa meg magát. Puritán kamaradarab, lélektan, színészi jutalomjáték zárt világban, szerény korszakjelzésekkel, sikerülhet jól vagy rosszul – nem ide tartozik, több vagy kevesebb ennél. Meglehet, Köbli forgatókönyvírói munkásságán belül, lehet *A vizsgát* (2011) és *A berni követet* (2014), együtt a *Szabadság–Különjárat* – némi túlzással – valóságos 56-os trilógiának tekinteni, mégis a két előbbi nem egyszerű időkulissza thriller. Vagyis a fenti feltételeknek nem igazán felel

meg, nyilván nem is akar megfelelni. A Bergendy Péter rendezte *Vizsgában* nem az ötvenhetes Budapest, hanem helyette és benne egy külön mikrokozmosz, az átalakuló ÁVH, az ügynökhálózatát építő-csiszoló Belbiztonság kap időkulisszát: málló falu lépcsőházakat, sápadt vattafényt, vörös drapériákat, Pobjedákat és bőrkabátokat. Természetesen így is jó, és az emlegetett a „noiros” alkotói sötétlátás sem hiányzik, éppen csak ez a mese mégsem csupán a történelem iránti általános ellenszenvben, hanem egy konkrét történelmi pillanat iránti undorban fogant. A *vizsga*, együtt Bergendy utolsó ötvenhatos filmjével, *A trezorral* (2018), nyilván nem tudja (nem is akarja) kikerülni, hogy eszmét és ideológiát hozzon képbe, hiába az előbbiben a kémfilmkeret, az utóbbiban a bankrabló-motívum, ha egyszer olyan hősöket állítanak a történetek középpontba, akiknél éppen a hit elvesztése a tét, és egyben a végső dramaturgiai fordulat. A *Félvilág* csinos cselédlányának, az *Apró mesék* snajd katonaszélfhamosának is van miben csalódnia, de azt, amiben ők csalódnak, nem írták korábban lobogókra, nem terjesztették brossúrákon. Ott a történet végén csak a „sárkányfogvetemény” életérzés lebeg a hiteles időkulisszák fölött, ahogy az új magyar műfaj legtisztább (?) változataiban illik.

Végig kerülgettük a lényegét. A játékos Spielberggel és a derűs, fiatal Makkal kezdtük. És azzal, hogy a múlt, mint időkulissza, annak idején, ha valaki ellenszélben mégis megpróbálkozott vele, bájos nosztalgiát kívánt, vagyis *Liliomfi*-szerű vígjátékot. Így tudott – nagy ritkán – politika és áthallás-mentes maradni. Ma – ezek szerint – bűnt és vért kíván. Műfajként körülírva: noir-t, thrillert, horrort, időkulisszába csomagolva. Az új filmes generációk, talán ha maguk is visszanyúlnának a drapéria-keresésben a biedermeierig, ahogy annak idején a fiatal mester, más következtetésre jutnának. De ők egyelőre az elmúlt száz év díszlet-raktárában kutatnak. Nyilván van rá okuk. Szigorúan a jelenhez keresnek műfajt. Hiszen ehhez passzol az új, sötét műfaj-hungaricum.

Az írás a NKFI által támogatott, 116708-as számú, A magyar film társadalomtörténete című kutatás része.